

АРХЕТИПОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

«Нещасна доля тієї країни, в якій нема здорового консерватизму, закладеного в самому народі, немає вірності, немає зв'язку з пращурами»

М. Бердяєв

**ПІРЕН
Марія,
PIREN
Maria,**

доктор соціологічних наук, професор, засл. діяч науки і техніки України, професор кафедри державного політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

Анотація: у статті осмислено роль архетипових засад у становленні національної ідеї, досліджено сутність та роль національної ідеї для державотворення в Україні.

Ключові слова: національна ідея, національний ідеал, національна символіка, національний інтерес, національна загроза, національна безпека, національні почуття, націоналізм, національні цінності.

УДК 351:323:316.6

Постановка проблеми. Дослідження концепції національної ідеї у вітчизняній науці в контексті архетипових підходів є надзвичайно важливим для реалізації проблем модернізації сучасного українського суспільства на шляху до демократії.

Архетип (грец.) – спосіб зв'язку образів, які переходять від покоління до покоління. За К. Юнгом, архетипи являють собою структурні елементи людської психіки, приховані в колективному несвідомому, спільному для всього людства. Вони успадковуються подібно до того, як успадковується будова життя. Архетипи задають загальну структуру особистості і послідовності образів, які проявляються у свідомості під час пробудження творчої активності, тому духовне життя особистості несе на собі архетипічний відбиток.

Для сучасного поліетнічного українського суспільства доцільним є пошук тих вихідних позицій, які сприятимуть науково-практичній розробці та обґрунтуванню суті національної ідеї, яка поєднала б у собі основні засади демократичного державотворення, сформовані історичною практикою народу України та видатними мислителями, сучасними науковцями та представниками політико-управлінської еліти України. У робочому варіанті національна ідея – це суспільний продукт загальнонаціонального масштабу, духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини, соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій і рухів, джерело суспільного поступу етносу та його державотворчої енергії, механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю й орієнтацію на майбутнє [11, с. 187].

Архетиповий підхід до національної ідеї вимагає історичного знання. На думку деяких дослідників, замислюватися про національну ідею почали у XVI–XVIII ст. Так, вважають, що у працях відомого українського філософа Г. Сковороди ідея про «сродну працю» розглядається як перші нариси національної ідеї України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе місце для формування концепції національної ідеї в Україні посідають напрацювання таких видатних діячів України, як М. Максимович, М. Драгоманов, Д. Донцов, М. Павлик, С. Подолинський, В. Антонович, М. Чубинський, М. Костомаров, Ф. Вовк, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, М. Міхновський, В. Винниченко, В. Липинський та ін.

Географія їх народження та діяльності засвідчує соборницький характер основних засад національної ідеї в історичному та етнічному контексті. В українській націології вперше теоретичні основи для формування української національної ідеї були закладені в середині XIX ст. Початок цьому покладено Кирило-Мефодіївським

товариством, мистецько-історичним надбанням народу, що закладалися ще з періоду хрещення Київської Русі, коли Володимир Великий у 988 р. хрестив Київ, а після інші території та створив Київську державу, де ідеологія християнства стала з часом духовною основою єдності Київської Русі як великої держави, куди входило багато племен (народів).

Певні думки про українську національну ідею виклав Т. Шевченко у багатьох своїх творах, зокрема у творі «І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». М. Костомаров теж осмислює основні засади національної ідеї у «Книзі буття українського народу» та «Дві руські народності». П. Куліш у багатьох своїх творах таких, як «Хутірна філософія», «Українська душа», «Зазивний міст до української інтелігенції» та ін. виділяв, до речі, архетипові складові основ національної ідеї, тож осмислення архетипових складових сьогодні засвідчує взаємовплив та взаємозв'язок минулого і сьогодення як закономірність розвитку соціуму.

Михайло Грушевський, видатний історик і державний діяч, наголошував, що серцевиною української ідеї стає визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних норм.

На сучасному етапі державотворення проблеми української національної ідеї знайшли своє осмислення у працях В. Солдатенка, Ю. Канигіна, З. Ткачука, В. Бебика, С. Вовканича, О. Довженка, О. Гончара, М. Гриня, М. Косіва, Ю. Шилова, П. Кононенка, О. Шкляра, М. Михальченко, В. Сергійчука, І. Кресиної, О. Забужко, Л. Лук'яненка та ін.

Невирішені складові загальної проблеми. Національна ідея – багатоаспектний суспільний феномен, у ній концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот. Національна ідея є продуктом історичного розвитку, впливу великої кількості чинників суспільного буття, саме тому архетиповий підхід має вихід на сьогодення суспільно-побутових відносин і на проблемний характер демократичного державотворення в Україні.

Метою статті є показати важливість архетипових складових у реалізації реформ у сучасному українському суспільстві у контексті суттєвих сторін, базових засад національної ідеї – побудувати демократичне суспільство, основою якого були б європейські цінності, та віднайдення Україною як європейською державою свого гідного місця серед розвинутих держав Європи та світу.

Виклад основного матеріалу. Національна ідея – явище інтернаціональне. Вона притаманна всім націям у період їх утворення, особливо в часи творення національної держави.

Німецький філософ і поет Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803) у VIII столітті висунув ідею приналежності людини до нації, яка має свій народний національний дух, звернувши цим самим увагу на архетипові складові людини.

Інший німецький філософ і громадський діяч Йоганн Готліб Фіхте (1726–1814) у період боротьби з Наполеоном розробив ідею національності як колективної особистості, що має особливе покликання у суспільстві та якого ніяка особистість не позбавлена.

Серцевиною української національної ідеї у розумінні М. Грушевського стає визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і його пошук оптимальних норм свого місця у цивілізаційному розвитку. Від часів Переяславської Ради такою формою є вимога автономії України, яка поступово, особливо у XIX ст., доповнюється ідеями «перестороги людства на загальнолюдських засадах й справедливості» і, нарешті, на початку XX ст. перетворюється на гасло «Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії» – це за Грушевським. Але коли федерація, утворена в 1922 р. – Союз Радянських Соціалістичних Республік, перетворилася на імперію, гаслом стало «Вільна, суверенна, незалежна, соборна Україна».

У контексті архетипіки українська національна ідея вбирає в себе ідеї, спрямовані на формування української народності, а потім нації, на формування національного характеру, національної самосвідомості і національного світогляду, історичного буття. Це боротьба за збереження національної мови за рахунок національної культури й літератури, за створення національної школи, у тому числі і вищої школи, за створення національної інтелігенції та еліти, за національне відродження і державність.

Втіленням української ідеї є любов до свого народу, турбота про його добробут і його гідність. Сьогодні національна ідея – це, насамперед, творення держави, назва якій – «Україна».

Українська національна ідея – це теоретичне обґрунтування й усвідомлення економічних, політичних, культурних і релігійних заповітів, засад самоврядування українства, а також форм спілкування з іншими народами на основі національно-правової рівності та толерантності.

Національну ідею інколи уявляють як своєрідний національний ідеал, що витлумачується в літературі у вигляді сукупностей народних прагнень до кращої організації життя, розвитку суспільства відповідно до тих соціальних стандартів, в яких історичні традиції, уявлення про добре і щасливе у житті народу поєднуються із сучасними завданнями, які він має вирішувати на шляху своєї життєтворчості, щоб докласти зусиль внести гідний внесок у цивілізаційний розвиток.

Національна ідея уточнюється, змінюється і розвивається з розвитком суспільних відносин та світовим розвитком взагалі через розвиток загальнолюдських цінностей. Вона повинна визрівати в суспільстві поступово [11, с. 188].

У структурі національної ідеї важливе місце належить національному почуттю. Національне почуття – похідне від національної самосвідомості, почуття стійкої прив'язаності до своєї нації, традицій, звичаїв, культури, побуту та національних духовних цінностей. Національні почуття формуються всередині етнічної спільноти людей, що займають спільну територію, ведуть схожий спосіб життя, розмовляють однією мовою [12].

Національна ідея має стати головною об'єднавчою ідеєю української політичної нації сьогодні. Лише за цієї умови можна досягти національної злагоди у поліетнічному українському суспільстві.

Свого часу великий педагог К. Ушинський зазначав, що як немає людини взагалі (абстрактної, безликої, без національної належності), а є українець, росіянин, так і є «російське виховання», «французьке виховання» тощо. Кожен народ має свою систему виховання. Ми повинні ввійти в світову цивілізацію не безрідними, а з гордим ім'ям громадянина України.

Становлення української національної ідеї в цілому відповідає загальній європейській схемі. Для України це засіб прилучення до загальноєвропейської спільноти, утвердивши у собі європейські цінності та конкурентноздатність.

Українська національна ідея сформувалася на основі розвитку української історичної думки. Історична свідомість передбачає вирішення питання про концепцію істини. Саме тому національна ідея підлягає оцінці з позицій як інтересів конкретного народу, так і загальнолюдських цінностей, форм моралі, духовності, інноваційності, толерантності.

Виявляючи архетипові складові, ми ілюструємо світові свою працьовитість, моральні складові національних традицій і способу життя. Як ми зазначали, національна ідея українського народу почала формуватися на межі кінця XVIII ст. – початку XX ст. Від легенд, міфології через осмислення козацьких часів наукова думка наших суспільно-політичних діячів прямувала до раціональних форм мислення та до усвідомлення мети власного народу перебувати у прогресивному цивілізаційному руслі.

Остаточного завершення національна ідея набуває в 1917–20 рр. Визначну роль у цьому процесі відіграв історик Д. Дорошенко, який зосереджував свої погляди у

національній ідеї на побудові держави. Продовжив ідеї Д. Дорошенко історик О. Субтельний.

Національна ідея – це духовна субстанція, моральна енергія, покликана виконувати роль «оберегу», застерігати від національного знеособлення, цьому вчать нас історія й архетипіка. До них повинна звертатися кожна нація, яка прагне прогресу і поваги до себе у народів світу [4].

Консолідувати наше суспільство на державотворчі процеси, зокрема на реалізацію реформ, може тільки національна ідея.

На цьому етапі реалізації реформ партії влади не можна виділити головних завдань саме української національної ідеї державотворення, як це зробити свого часу французи, поляки й росіяни, натомість є багато обіцянок і протистоянь. Національна ідея – це спільний продукт влади і суспільства [6]. У поліетнічній, поліконфесійній, соціально розрізненій Україні необхідно осмислити базову систему цінностей, які були б сприйняті та підтримані всіма суспільними групами. На наш погляд, такими цінностями могли б бути наступні: професіоналізм, громадянська позиція, духовність, відповідальність, толерантність, консолідація суспільства, повага до кожної людини, соціальна захищеність людини, налагодження хороших ділових стосунків з іншими народами у загальноцивілізаційному контексті, чого вимагають сучасні виклики (глобалізація, екологія, боротьба з бідністю тощо).

Ідея – явище усвідомленого теоретичного порядку, через це і захист існування нації відбувається в площині теоретично осмислених ідей для реалізації їх у практиці буття. У Святому Письмі написано: «Спочатку було слово...» Слово виступає матеріалізованою формою ідей.

Суть національної ідеї полягає в осягненні вічних, глибинних прагнень народу, особливостей його характеру, менталітету, мови, традицій, звичаїв, цінностей та уподобань, його соціокультурних і політичних пріоритетів, а також оптимальних засобів досягнення цілей соціального розвитку. Національна ідея – це поняття, яке охоплює своїм змістом різні чинники – історичні, політичні та державотворчі в цілому. Головною функцією національної ідеї є консолідувально-інтегративна, бо суспільство завжди є політичним, завжди потребує внутрішньої єдності, що слугує гарантом політичної стабільності та громадянського миру в суспільстві.

Національна ідея покликана консолідувати українську політичну націю не як єдина надпартійна ідеологія і не шляхом примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських і культурних сил, що визнають конституційні засади нашого буття. Національна ідея належить до довготривалої загальнонаціональної стратегії розвитку суспільства, тому осмислення її змін і потреб – завжди актуальна тема, тим більш, з позицій архетипів. Саме тому і присвячено нашу конференцію.

Національна ідея – це і дух нації, який утворює ядро суспільної та індивідуальної свідомості, чітко визначаючи ментально зумовлений спектр світоглядних позицій народного загалу і національної еліти, їх самосприйняття і домагання, настановлення і мрії, ціннісні орієнтації і смислові форми.

Слід зауважити, що архетипічний підхід є важливим тому, що національна ідея формується залежно від традицій, культури, соціальних структур нації, усього середовища буття людини і водночас сама впливає на них як джерело культурно-історичної динаміки розвитку суспільного загалу, свідомості та самосвідомості кожного громадянина й суспільства в цілому [1].

До української національної ідеї слід ставитися так, як до «американської мрії», навколо якої об'єдналися всі верстви населення і яка народилася саме завдяки бажанню американського народу мати мету свого розвитку. Аналогічно підійшли до цього феномену росіяни в праці «Современная Русская Идея и Государство», яка була відпрацьована і затверджена Державною Думою Росії ще у 1995 р.

В. Липинський ще свого часу мудро і далекоглядно писав, що національна ідея повинна вміщувати процес психологічного хотіння наукової, політико-управлінської

еліти та її народу бути достойною нацією, окрім складових політики та економіки державотворення, але так само нема нації, коли це хотіння не реалізується у матеріальних формах держави. Саме це на сьогодні в Україні є проблемою, бо національна ідея формується і реалізується у процесі трансформації українського суспільства – це розгляд нації, держави й особи через чітку програму у новій парадигмі їх життєдіяльності у процесі входження України у європейське та світове співтовариство [13]. Національна ідея з цієї позиції має відповідати концепції гуманізації суспільства, органічно поєднувати національні та вселюдські цінності, мати людинотворчу, націєзберігальну та державотворчу спрямованість, яка відповідала б не тільки потребам народу України, але і потребам світового прогресу людства [10].

Ми маємо зрозуміти, що нашій інтеграції до Європейської спільноти заважають не стільки політичні чинники, скільки чинники ментальні. Правовий нігілізм, що панує зараз в українській політиці по обидва боки протистояння, ще більше віддаляє нас від євроінтеграційної перспективи. Усі європейські демократичні держави створювалися шляхом компромісів, переговорів, угод. Стає зрозуміло, що європейська перспектива для нас є цілком пов'язаною з «розбудовою Європи у собі», усередині держави, у свідомості нової еліти для держави [14].

Сконцентрувати дієздатну модель державного будівництва можна лише спираючись на національну ідею, що органічно поєднує у собі спадщину національної духовної культури й елементи загальнолюдського, політичних та державних традицій.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати повне очищення від корупції, створення таких умов для законодавчої бази, що сприятимуть детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративного свавілля та маніпулювання, практична реалізація гасла «Закон єдиний для всіх!»

Національна ідея як матриця державного будівництва відбиває реальну історію народу України, його мрії та перспективи розвитку. Вона формується одночасно з його формуванням і на найбільш високому рівні свого розвитку перетворюється на українську державницьку ідею, яка вбирає у себе очікування й енергію всіх народів, що складають сьогодні українську політичну націю (136 національностей).

Для того щоб національна ідея стала дієвою основою успішного модернізаційного проекту, вона мусить відповідати певним вимогам. Першою з них є її відповідність таким цінностям, як національний інтерес та національний менталітет. Національна ідея зароджується та виникає в масовій свідомості як певна потреба, необхідність. Необхідність породжується чинниками життя народу і країни – економічними і політичними відносинами в суспільстві, культурою та історією народу, його прагненням до певного сценарію свого майбутнього, які стають своєрідним емпіричним підґрунтям формування національної ідеї. Спроби довільного конструювання національної ідеї приречені на провал.

Генератором національної ідеї виступає еліта. Яскравим прикладом ефективного вирішення духовно-елітного творення національної ідеї є історія США, Німеччини, Італії та інших країн. Українцям сьогодні теж потрібна «українська мрія». Вона народжується у глибинах народного духу і є уособленням цього духу, втіленням уявлень народу про життєво-важливі цінності, сенс буття, себе самого як про особливий світ, носія своєї мови, культури, традицій і понять. Змістом національної мрії можуть бути патріотизм та справедливість – у суспільстві, чесність та відповідальність – у політиці, збереження традицій та відкритість до всього кращого – у культурі, авторитет сумлінної чесної праці та свободи підприємництва – в економіці, безпека, добросусідство, незалежність – у відносинах з іншими народами та державами. Усе це відображає теоретико-науковий рівень практичної потреби в українській національній ідеї сьогодні.

Практичним рівнем відображення національної ідеї є мети, здатна задовольнити амбіції й матеріальні потреби значної частини населення та гідний рівень життя. Наприклад, здійснити економічну модернізацію відповідно до реалій постіндустріального інформаційного суспільства, позбутися економічної боргової залежності, досягти економічної та фінансової самостійності, створити потужну матеріально-технічну базу стійкого і збалансованого розвитку українського суспільства, побудувати конкурентноздатну економіку, яка базується на знаннях і забезпечує інноваційний розвиток країни, накопичити необхідні ресурси для забезпечення високого рівня життя народу та зміцнення обороноздатності держави.

Національна ідея є передусім певним стратегічним проектом, який нація прагне втілити в життя, що виражається в її національному ідеалі, котрий конкретизується в національних цінностях і трансформується у національні інтереси.

Національна ідея – не тільки етнічна, але і державно-політична категорія, яка консолідує увесь народ України на будівництво нового демократичного суспільного устрою. Правильним буде зауважити, що поняття національної ідеї необхідно перемістити в практичну площину життєтворчості української політичної нації. Національна ідея сьогодення повинна стати ідеєю, дороговказом єдності української політичної нації та реформування суспільства на демократичних засадах, утвердити гармонійні стосунки людей між собою, з довкіллям, утвердити демократичні та духовні цінності в усіх сферах буття українського народу. Національна ідея – основа осмислення сутності свого народу й національного буття у контексті української політичної нації, національне покликання, ідеал, духовність, інтерес, стратегія, державність, безпека. Саме тому ми повинні осмислювати національну ідею в контексті архетипів і сьогодення.

Висновки та подальші напрями наукових досліджень. Отже, національна ідея – це ідеологічна концепція, яка визначає основні принципи консолідації представників політичної нації, ставлення до її історичного минулого й провідні напрями її розвитку в майбутньому, ставлення до інших націй і характер взаємодії з ними в державі-нації. Основою національної ідеї є уявлення про націю як самостійний суб'єкт суспільної дії, який має власну історію і самостійно визначає своє майбутнє. Разом з тим, це не означає, що нація є ізольованою у своєму розвитку від глобальних процесів, вона перебуває під їх впливом, залучається в ці процеси і сама теж чинить вплив на них. Для того щоб бути сприйнятою представниками інших етносів, національна ідея має спиратися на загальнолюдські цінності, враховуючи при цьому національний історичний досвід, і не суперечити загальноцивілізаційним тенденціям прогресивного розвитку людства (у цьому разі – шляху до демократії).

Національна ідея має визначати шлях, яким нація прямує у руслі загальноцивілізаційного розвитку в плані встановлення хороших, ділових стосунків з іншими державами-націями.

До основоположних принципів, на яких має ґрунтуватися національна ідея, можна зарахувати такі: принцип гуманізму, принцип демократизму, принцип політичності, принцип толерантності, принцип взаємної відповідальності за мир та злагоду між народами, екологічну безпеку, чистоту довкілля тощо.

Протягом останнього часу з'явилася нова тенденція – розглядати національну ідею не в її етнічному чи громадсько-політичному, а в технократичному аспекті. Національний дискурс тут відбувається не в рамках традиційних категорій політології та етнології, а в річищі категорій економічного розвитку, ресурсної бази національної економіки та потенціалу інноваційного проектування тощо.

Рекомендації органам законодавчої та виконавчої влади. Стратегічним пріоритетом для створення та реалізації національної ідеї має бути просвітницька робота науковців, партій і громадянських рухів щодо досягнення єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, міжконфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характе-

ру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина, що сприятиме світоглядним засадам формування та дієвості національної ідеї.

Національна ідея сьогодні повинна бути сформована науковцями, провідними політичними силами, елітою держави та підтримана на державному рівні народом, усіма громадянами України.

Ідеологічною основою її має стати державницька ідеологія толерантності, єдності української нації для демократизації суспільства.

Важливо наголосити, що утвердження національної ідеї вимагає переходу до домінування громадянських, політичних і духовних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму та відповідальності служінням народу і Батьківщині, послідовну, виважену й відкрити політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, необхідні умови для саморозвитку та самореалізації особистості.

Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на «пошуках ворога», перейти до модернізаційних, інтегративних політичних технологій об'єднаного характеру, культивувавши справжнього патріотизму, національної гордості, єдності цілей і подальшого розвитку демократії. Дуже важливо завжди бути на сторожі національних інтересів та запобігати національним загрозам.

Таким чином, тільки паралельно із розробленням програмового документу сучасної національної ідеї, системи ціннісних координат і регуляцій може відбуватися нормальний процес структурування суспільства, стримування противаг і сепаратистських настроїв, перетворення політичного процесу з безжалісної боротьби за владу на пошук оптимальних шляхів розвитку суспільства, що відзначаються високою відповідальністю за долю народу, за долю України як Європейської держави.

Список літератури:

1. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / М.Й. Боришевський. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
2. Гринів О. Українська національна ідея як засіб національного самоусвідомлення / О. Гринів. – Львів : Інститут народознавства Національної академії наук України, 1999. – 234 с.
3. Донцов Д. Історія розвитку української ідеї / Д. Донцов. – К., 1991.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період / О. Забужко. – К. : Факт, 2006. – 154 с.
6. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма економічних реформ на 2010–2014 роки [Електронний ресурс] / Комітет з економічних реформ при Президентові України. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf. – Назва з екрану.
7. Ильин И.А. О грядущей России / И.А. Ильин // Избранные статьи / ред. А. Полторацкого. – М., 1993. – 256 с.
8. Кресіна І.О. Українська національна самосвідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз) : монографія / І.О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998 – 392 с.
9. Лук'яненко Л. Національна ідея та національна воля / Л. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. – 296 с.
10. Маринович М. Українська ідея і християнство, або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису / М. Маринович. – К., 2003.
11. Пірен М.І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз : навч. посібник

/ М.І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2007. – 408 с.

12. Пірен М.І. Етнопсихологія : підруч. / М.І. Пірен. – К. : Університет «Україна», 2011. – 526с.

13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.

14. Про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації» : Указ Президента України : № 246/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/p_k_r.html. – Назва з екрану.

15. Современная Русская Идея и Государство. – М. : Обозреватель, 1995. – 181 с.

16. Фартушний А.А. Українська національна ідея як підстава державотворення / А.А. Фартушний. – Л., 2000.

17. Фурман А.В. Національна ідея – щит і меч українства // Психологія і суспільство / А.В. Фурман. – №3. – 2012. – С. 6–11.